

RETOUR PRETORIA

Naoorlogse emigranten op zoek
naar de Zuid-Afrikaanse droom

MARUSJA AANGEENBRUG

Terug naar Nederland

2001, Pretoria

*‘Ons vliegkaartjes is bespreek, Adri.’** Henk Aartsma zei het met een mengeling van opluchting en verdriet. Het voelde als een verademing dat de tickets geboekt waren. Eindelijk was alles geregeld voor hun terugkeer naar Nederland.

Het in orde maken van de papieren was niet ingewikkeld geweest. Net als veel andere Nederlandse migranten in Zuid-Afrika hadden ze altijd hun Nederlandse paspoort gehouden. Dat maakte het makkelijk om het land weer te verlaten. Ook de tickets hadden weinig moeite gekost. Een Nederlandse vrouw die vroeger KLM-stewardess was geweest, had hun reis geboekt. Dankzij haar handige connecties kreeg ze het altijd voor elkaar om goede plekken te regelen. Iedereen uit de kerk die naar Nederland reisde, boekte tickets bij haar.

De papieren waren misschien vlot geregeld, maar verder hadden ze een hoop werk verzet de afgelopen weken. Kleding, meubels, boeken, foto’s, herinneringen aan hun leven in Zuid-Afrika – álles hadden ze uitgezocht. De spullen die ze mee wilden nemen, hadden ze tegen betaling gestald bij een Indiër.

* ‘Onze vliegtickets zijn geboekt.’

Die zou hun boeltje in een container versturen. Na zo'n zes weken zouden de spullen dan in Nederland aankomen.

Het was een flinke klus geweest om alles te sorteren en te schiften. Hun hele leven was langsgekomen. De foto's van hun vier kinderen aan de muur, de luchtpostbrieven die de ouders van Henk jarenlang trouw vanuit Groningen hadden verstuurd, de jurk die Adri had gedragen op de bruiloft van hun jongste dochter.

Bijna hun hele bestaan lag híér, in Pretoria. Adri was op haar zesde van de boot gestapt met haar ouders, broers en zusje – een klein meisje met heimwee naar Nederland. Henk was als 18-jarige met het vliegtuig geland – amper droog achter de oren, maar hongerig naar avontuur.

Zo was het begonnen, zo kwam er nu ook een einde aan. Opnieuw lieten ze alles achter: kinderen, vrienden, collega's, de kerk. Opnieuw wisten ze niet wat hun te wachten stond. Ze kenden Nederland alleen nog van een paar vakanties en uit de kranten die pa Aartsma jarenlang had opgestuurd. Ze hadden er nog geen huis en geen werk, alleen wat familie van Adri en hun jongste dochter. Die was met haar man, een Afrikaner, in Nederland gaan wonen omdat hij daar werk gevonden had na zijn tussenjaar in Nederland. Bij hen zouden ze de eerste weken in huis kunnen wonen, had hun dochter beloofd.

Henk wilde niet weg uit dit machtige, overweldigende land, Adri verheugde zich juist op het weerzien met familieleden, op de gezellige dorpjes, op sneeuw in de winter. Ze keek Henk tevreden aan: ja, alles was nu geregeld. '*Ons is nou amper gereed om te vertrek*',* zei ze. Ze moesten alleen nog afscheid nemen van iedereen die hun lief was. Wanneer zouden ze elkaar weer zien?

* 'We zijn nu bijna klaar om te vertrekken.'

HOOFDSTUK 2

Goede hoop

1952, Zuid-Afrika

Uitbundige feesten in Kaapstad. Op 6 april is het 300 jaar geleden dat de Nederlander Jan van Riebeeck met zijn manschappen aanmeerde in de Tafelbaai – volgens de witte feestvierders het begin van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis. Velen van hen zijn rechtstreekse afstammelingen van de kolonisten die met Van Riebeeck aan land kwamen. In Nederland wordt de ‘stamverwantschap’ onderstreept: in de lente vinden grote Jan van Riebeeck-feesten plaats in Culemborg, zijn geboorteplaats.

In juni van datzelfde jaar begint in Zuid-Afrika de ‘ongehoorzaamheidscampagne’, een landelijk, geweldloos protest tegen de apartheidswetten die sinds 1948 gelden. Door het hele land laten zwarte Zuid-Afrikanen, Aziaten en kleurlingen* zich expres arresteren voor kleine overtredingen, om zo de druk op het systeem op te voeren. Ze verbranden bijvoorbeeld hun identiteitspassen en gaan opzettelijk naar plekken die ‘*slegs vir blankes*’ zijn.

* ‘Kleurlingen’ vormen in Zuid-Afrika een aparte bevolkingsgroep. Het gaat hier om mensen die voorouders hebben van gemengde afkomst en uit verschillende sociale klassen, zoals Europeanen, inheemse bewoners (zoals Khoikhoi) en tot slaaf gemaakten.

Nederlandse kranten berichten maandenlang over de golf van arrestaties. Nergens wordt nog de naam genoemd van een van de eerste demonstranten die zijn opgepakt, de dan nog onbekende Nelson Mandela. In december zijn al meer dan achtduizend mensen vastgezet.

* * *

27 november 1952, *Wilhelminakade Rotterdam*

Als ze haar ogen een beetje dichtkneep, zag ze haar tante staan. Ver onder zich, op de stampvolle kade. De 6-jarige Adri van Dijk was goed ingepakt. Het was bewolkt en koud, de temperatuur lag net onder het vriespunt. Het kleine meisje, met een grote witte strik in haar korte, donkerblonde haar, stond tussen haar ouders, haar broers Ferdi en Johnny en haar kleine zusje Liesje in. De mensen op de wal tuurden onrustig omhoog. Of de familie hen kon zien? Elk stukje reling van het schip was bezet.

Het stoomschip *Groote Beer* was enorm. Het emigrantenschip leek in niets op de boten die Adri zo vaak had zien varen op het kanaal vlak bij hun huis in Lutten. Dat waren speelgoedbootjes vergeleken met dit lange, witte gevaarte. Op dit schip stond een enorme schoorsteen met strepen in de kleuren van de Nederlandse vlag, aan de zijkant hingen bootjes. Dat waren reddingsbootjes, legde haar moeder uit. De passagiers verdrongen zich bij de reling. Ze riepen en zwaaiden naar beneden, naar de achterblijvers. Nu kon het nog. 'We zien ze misschien nooit meer terug', had iemand op de kade gezegd.

Nog niet zo lang geleden hadden militairen over de reling van dit schip geleund. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vervoerde de *Costa Rica Victory*, zoals de *Groote Beer* toen heette, onder Amerikaanse vlag soldaten en militaire vracht. Het transport-

schip, gebouwd in 1944, voer zo'n 16,5 knopen, ongeveer 30 kilometer per uur, en kon 10.000 ton vracht en ongeveer 1600 man vervoeren.

Twee jaar na de bevrijding kocht de Nederlandse regering het stoomschip, aanvankelijk om zo'n 75.000 Nederlandse dienstplichtigen te verschepen naar Nederlands-Indië. Zij werden ingezet voor de grootscheepse en gewelddadige 'polititionele acties', Operatie Product en Operatie Kraai. Hiermee probeerde Nederland het gezag te herstellen in de kolonie die zichzelf meteen na de oorlog soeverein had verklaard. Gedurende de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog bracht de *Groote Beer* gewonde soldaten en Nederlanders uit de Japanse interneringskampen terug naar het vaderland. Ook soldaten van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), onder wie veel inheemse militairen, en hun gezinnen werden in 1951 op dienstbevel van de Nederlandse overheid vervoerd naar Nederland.

Aan het einde van datzelfde jaar nog werd de *Groote Beer* verbouwd tot emigrantenschip bij de NDSM-werf in Amsterdam. Vanaf nu was het in beheer bij de Holland-Amerika Lijn in Rotterdam. De grote slaap- en eetzaal verdwenen, daar kwamen hutten voor in de plaats. Per vaart konden nu zo'n 830 passagiers terecht op het schip. In de jaren daarna zou de *Groote Beer*, net als andere emigrantenschepen, duizenden Nederlanders wegbrengen naar een nieuw bestaan in Canada, Australië, Nieuw-Zeeland of Zuid-Afrika. Op 27 november 1952 telde het schip 500 passagiers,¹ onder wie de familie Van Dijk uit Lutten, een voormalige veenkolonie in Overijssel. Allemaal scheepden ze in voor Kaapstad in Zuid-Afrika.

De koffers van de familie Van Dijk stonden al in de hut. Ze zouden met z'n zessen slapen in de kleine ruimte met drie stapelbedden. Bij elk bed hing een lampje en langs het bed kon je

een lichtblauw gordijntje dichttrekken als je wilde slapen. Eén klein, rond raampje keek uit op de grijze zee.

Op weg naar de hut had Adri nog bijna niets van het schip gezien. Maar ze hadden ruim de tijd om de boel te verkennen, had moeder gezegd. De reis naar Kaapstad zou twee en een halve week duren. Ze konden elke dag dineren in de eetzaal waarvan Adri al een foto had bekeken in een folder. Ze had het nog nooit zo deftig gezien: witte tafelkleden met glimmend bestek, op elke tafel een vaasje met bloemen, de glazen omgekeerd op het linnen.

Ze zouden ook kunnen spelen op het sportdek, waar je kon pingpongen of voetballen, of lekker in de zon zitten op zo'n heerlijke rieten stoel met een dekentje over je benen. Een kapper, een winkel, een speelplek voor kleine kinderen, een bar, aan alles was gedacht op dit schip. Er was zelfs een predikant aan boord, die diensten hield en bij wie opvarenden hun hart konden luchten. Op sommige plekken mochten de kinderen niet zomaar komen: de radiohut bijvoorbeeld of de hut van de scheepsdokter. Adri's broers stonden te popelen om het schip te verkennen.

De sloop kon elk moment klinken. Dan zouden ze de haven van Rotterdam uit varen, langs de kust van Europa en West-Afrika richting Zuid-Afrika. Adri was nooit verder geweest dan haar geboorteplaats Lutten. Hun huis aan de Anerweg, met de bruine bakstenen en het zwarte puntdak, dát was haar wereld. Het huis naast hen, waar opa woonde met haar twee tantes en oom Louw met zijn gezin – en waar ze nog die nacht bij haar lievelingsnichtje Femmie in bed had geslapen. De heide waar ze op zondagmiddag met vader en Liesje weleens naartoe wandelde. De Dedemsvaart voor hun huis, ooit gegraven om turf te vervoeren. Het kleine kerkje aan de vaart waar ze elke zondag zo graag zong bij de klanken van het orgel. Ver-

der kwam ze niet. Haar twee oudere broers wel: die staken het bruggetje over om naar school te gaan.

‘We gaan naar een ander land’, had vader op een avond tijdens het eten verteld. Adri wist niet eens wat een ander land was. Ook niet hoelang het zou duren om er te komen. Maar ze zouden vast in een mooi en groot huis gaan wonen, had ze blij gedacht. ‘Het is voor jullie bestwil’, hadden haar ouders als uitleg gegeven. In Zuid-Afrika zou vader betere kansen hebben. Hij was metselaar bij het bouwbedrijf van zijn broers en had nauwelijks werk. Moeder verdiende wat bij voor het gezin door kleren te naaien en te verstellen. Soms werkte ze ook als vroedvrouw, al had ze daar nooit voor geleerd. Maar ze had niet alleen haar werk en haar eigen gezin om voor te zorgen. Als oudste dochter deed ze ook de huishouding bij haar vader. Ze was als een moeder voor haar eigen zusjes. Adri wist niet beter dan dat haar moeder altijd druk was, maar veel geld bracht dat niet in het laatje.

Dat vader Van Dijk amper werk had, daar kon hij niets aan doen. Iederéén in het dorp werkte hard om te overleven. De Tweede Wereldoorlog had diepe sporen getrokken. Van de ruim 9 miljoen Nederlanders waren er volgens schattingen tussen de 225.000 en 250.000 om het leven gekomen tijdens de oorlog. Ongeveer een derde van de industrie was vernietigd, de schade aan de infrastructuur was enorm. Alles moest opnieuw worden opgebouwd.

Van de vooroorlogse economie was bovendien weinig over. De handel met Duitsland lag op z’n gat, Nederland dreigde Nederlands-Indië te verliezen als kolonie en belangrijke bron van inkomsten en inflatie hing als een donderwolk boven het land. De Duitsers hadden enorme hoeveelheden geld laten bijdrukken, veel meer dan de economie aankon. Ook was tijdens de oorlog veel geld omgegaan op de zwarte markt.

Ondertussen groeide de bevolking in rap tempo. Ongeveer 350.000 onderduikers namen na de bevrijding weer deel aan de samenleving. Uit het buitenland, vooral uit Duitsland en Polen, kwamen ongeveer 300.000 dwangarbeiders, 12.000 krijgsgevangenen, 20.000 politieke gevangenen en 5000 Joden die de concentratiekampen hadden overleefd, terug naar Nederland.² Nadat Nederland in 1949 de onafhankelijkheid van Indonesië had erkend, arriveerden ook nog eens tienduizenden soldaten uit 'de Oost' én bijna 4000 Molukse KNIL-militairen met hun gezinnen. Al deze mensen moesten een plek in de burgermaatschappij zien te vinden. In de euforie over de bevrijding durfden ook veel Nederlanders het aan om een gezin te stichten. Het aantal inwoners groeide dus snel, maar de woningnood en de werkloosheid waren hoog.

De overheid nam flink wat maatregelen om de inflatie de kop in te drukken en voor meer welvaart te zorgen. Ze besloot al het geld dat in Nederland in omloop was te 'zuiveren', hield de lonen laag, voerde de export op en beperkte de invoer vanuit het buitenland. Er werd hard gewerkt om de industrie weer op te bouwen en voedsel bleef nog een paar jaar op rantsoen. Burgers kregen op het hart gedrukt hard te werken en zuinig te zijn. Vanaf 1948 kreeg Nederland economische hulp van de Verenigde Staten, de Marshallhulp.

In Lutten was nog weinig te merken van de wederopbouw. Voor veel mensen in de streek bleef het sappelen in de jaren na de oorlog. Lange tijd was turf een belangrijke bron van inkomsten geweest, maar dat werd sinds het einde van de negentiende eeuw al niet meer gewonnen. Werk kon je hoogstens vinden bij aardappelboeren en in de aardappelmeelfabriek. Er was weinig te doen in de omgeving van Lutten, vooral voor jongeren. In 1952 brachten die het dorp langs de Dedemsvaart zelfs landelijk in opspraak doordat ze op zoek naar vertier 's avonds langs het kanaal zwierven en voorbijgangers lastigvielen. Met hun

‘zwarte bende’ richtte een groepje jongeren vernielingen aan: ze maakten ruiten en gevels zwart met teer, smeerden verf op koeien in de wei en vernielden melkbussen. Uit verveling, opperden sommige kranten, want in Lutten en omliggende dorpen mocht niets van de kerk. Inderdaad speelde de kerk een belangrijke rol. Bijna driekwart van de inwoners was gereformeerd of hervormd en dat zag je terug in het beleid: geen voetbalwedstrijd op zondag, geen kermis, geen bioscoop.³

Of hij in Zuid-Afrika wilde werken als metselaar, had een man uit de kerk op een dag gevraagd aan vader. Daar zou hij flink kunnen verdienen. De man was van plan om zelf een bouwbedrijf te beginnen in Zuid-Afrika. Hij zocht in Nederland alvast werklu. Als metselaar zou vader in Zuid-Afrika meteen aan de slag kunnen, had de aannemer beloofd.

Vader had het thuis uitgebreid met moeder besproken. Ze waren de enigen niet die zo’n stap overwogen, wist hij. Emigratie was een trend geworden. Bijna de helft van de Nederlandse bevolking dacht er weleens over na. Eén op de twintig mensen vertrok daadwerkelijk.⁴ Met duizenden tegelijk gingen ze weg uit Nederland, vooral naar de Verenigde Staten, Canada en Australië.

Ze wilden weg van de werkloosheid, de woningnood en de overbevolking in Nederland, weg vanwege de gezapige cultuur, of omdat een nieuwe wereldoorlog in de lucht leek te hangen. De spanningen tussen Oost en West liepen op en de oorlog in Korea dreigde uit de hand te lopen. Vrijheid, avontuur en voorspoed lonkten.

Grote emigrantenschepen pendelden heen en weer naar verre bestemmingen. In totaal trokken tussen 1947 en 1963 ongeveer 410.000 Nederlanders weg, 4 procent van de bevolking. Het topjaar werd 1952 met bijna 50.000 emigranten. Na 1954 werden de aantallen snel minder, de werkloosheid in Nederland daalde toen flink.

De Nederlandse overheid juichte de grootschalige emigratie in die jaren alleen maar toe. Op de radio had de familie Van Dijk al in 1950 kunnen horen hoe koningin Juliana in haar troonrede had gezegd dat ‘de snelle bevolkingsgroei en de beperkte oppervlakte aan beschikbare grond een krachtdadige bevordering van de emigratie vereisen.’⁵ Verhalen over mensen die de sprong al gewaagd hadden, verspreidden zich als een lopend vuurtje. Achterblijvers laafden zich aan de brieven die ze kregen uit verre streken.

In Zuid-Afrika kwamen tijdens de emigratiegolf zo’n zestigduizend Nederlanders terecht. Velen van hen vestigden zich in Pretoria, de stad waar ook de familie Van Dijk via Kaapstad naartoe reisde. Daar was op den duur zelfs een op de honderd witte mensen afkomstig uit Nederland, in verhouding veel meer dan in andere stedelijke gebieden.⁶ Het was een prima stad om te wonen, had de aannemer uitgelegd, want in Pretoria werd voornamelijk Afrikaans gesproken. Koos je voor Kaapstad, dan moest je ook Engels leren. Maar Afrikaans moest voor hen niet moeilijk zijn, dat leek wel wat op Nederlands.

De overtocht naar Zuid-Afrika kostte per persoon zo’n 800 gulden,⁷ een flink bedrag. Zoveel geld hadden vader en moeder niet gehad, maar ze hadden hun huis in Lutten verkocht. De rest van het bedrag had de aannemer voorgeschoten, dat had hij ook bij andere emigranten gedaan. In Zuid-Afrika zouden ze met niets moeten beginnen.

De aannemer had er zelf ook wat aan, want Nederland zuchtte onder een deviezenbeperking. Iedere migrant mocht maar een beperkt bedrag over de grens meenemen, om te voorkomen dat er te veel kapitaal uit het land zou verdwijnen. Die beperking zou nog tot 1956 blijven gelden. Emigranten vertrokken soms met maar een paar tientjes op zak, vaker nog begonnen ze met niets.

EEN GEWOON ECHTPAAR, EEN UITZONDERLIJKE TIJD: EEN INTIEM PORTRET VAN NEDERLANDSE EMIGRATIE NAAR ZUID-AFRIKA

Verder dan Nederland hebben ze vaak niet gereisd, de Nederlanders die kort na de Tweede Wereldoorlog massaal emigreren. Zo'n zestigduizend van hen vertrekken naar Zuid-Afrika. Een onbekend land, waar de 'kaaskoppen' met hard werken hun weg moeten vinden en waar de overheid net een nieuwe koers heeft bepaald die het land voorgoed zal tekenen: apartheid.

Ook Adri en Henk beginnen een nieuw leven in Pretoria. Op allerlei momenten dringt de roerige wereldgeschiedenis dat leven binnen. Decennia later keren ze terug naar Nederland. Waarom? Wat heeft de tijd in Zuid-Afrika hen gebracht? En wat betekent 'thuis' nu voor hen?

Aan de hand van het leven van één echtpaar vertelt *Retour Pretoria* het verhaal van de naoorlogse emigratie, het Zuid-Afrika van die tijd, de apartheid en de lange nasleep die daarop volgde.

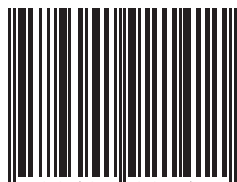

Marusja Aangeenbrug is auteur, eindredacteur en hoofdredacteur. Ze bracht een deel van haar jeugd door in het buitenland en verdiepte zich tijdens haar studies journalistiek en geschiedenis van de internationale betrekkingen in internationale samenwerking en migratie in zuidelijk Afrika.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 680

9 789401 921411 >